

- ¹² Семенова Л. А. Особенности феодализма в Египте // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982.
- ¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стоб. 295.
- ¹⁴ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 233.
- ¹⁵ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М., 1986. — С. 60.
- ¹⁶ Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернівці, 1992; Моця А. П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология. 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995; та інші.
- ¹⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1989. — С. 178.
- ¹⁸ Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М., 1981. — С. 24; Он же. Очерки теории этноса. — М., 1983. — С. 276, 287 — 288; Он же. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987. — С. 22.
- ¹⁹ Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 24, 33; Шнирельман В. А. Класообразование и дифференциация культуры // Этнографические исследования развития культуры. — М., 1985. — С. 64—65, 108—109; Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки. — Вопросы истории. — 1991. — № 2—3. — С. 28; та інші.
- ²⁰ Моця О. П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. — Київська Академія євробізнесу. — 1993. — С. 74—93.
- * До двовір'я можуть бути віднесені такі явища: одночасне звернення до християнських та нехристиянських надприродних персонажів, а також інші форми змішування різних релігійних елементів; використання християнами елементів язичницької обрядовості й фразеології; присвоєння персонажам християнської міфології якостей язичницьких нижчих та вищих божеств; звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі. З церковної точки зору до двовір'я належать не лише синкретизм християнства та слов'янського язичництва, а й змішення з християнством елементів інших релігій. Див: Чернецов А. В. Двоеверие. Значение и проблемы, перспективы изучения // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). — М., 1993. — С. 72—75.
- ²¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стоб. 55.
- ²² Козлов В. И. Динамика численности народов. — М., 1969. — С. 62—64.
- ²³ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 112.

Олександр Петрович Моця — доктор історичних наук, зав. відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, спеціаліст з археології та історії епохи Київської Русі. Автор 130 наукових праць.

А. О. Гурбик (Київ)

Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст.

Дослідження проблем, пов'язаних з історією підготовки, проведення та наслідків аграрної реформи (складовою частиною якої була волочна поміра) на українських землях в XVI ст., є важливим науковим завданням. Актуальність теми зумовлена необхідністю не лише переосмислення загальних оцінок реформи, але і висвітлення, зокрема, особливостей проведення волочної поміри в Україні.

Лише побіжний огляд літератури з даної проблематики свідчить, що остання не була позбавлена уваги дослідників. Аграрним перетворенням XVI ст. у Великому князівстві Литовському, Руському, Жомойтському* і Королівстві Польському (з 1569 р. — Речі Посполитій) за півтора століття було присвячено немало наукових праць. Вже перші студії польських дослідників середини XIX ст. (Т. Чацького, І. Ярошевича, Ф. Пекосінського та ін.)¹ поклали початок нагромадженню фактичного матеріалу щодо визначення розмірів волочних наділів. Було з'ясовано, що волока великокнязівських земель ВКЛРЖ була створена на основі польського лану.

Подальші системні дослідження аграрних відносин XVI ст., проведені М. Ф. Владимирським-Будановим², М. В. Довнаром-Запольським³, М. К. Любавським⁴ та іншими вченими, не тільки розширили джерельну базу з цієї проблематики, але й урізноманітнили теоретичні підходи до неї. Зокрема, фінансовий аспект проблеми, «технічну сторону реформи» та діяльність нової адміністрації вивчав М. В. Довнар-Запольський. Щоправда, волочна поміра саме українських земель вченим була висвітлена лише побіжно. Для нього залишилося незрозумілим використання 36-моргової волоки в Кременецькому повіті. Він сам писав: «Може, це пояснюється тим, що це староство належало особисто Сигізмунду Августу»⁵. Таке пояснення, звичайно, не відображало реальної картини. Інші із вказаних істориків теж лише фрагментарно висвітлювали волочну поміру в Україні XVI ст.

Дослідження згаданих вчених створили ґрунтовну базу для певних узагальнень, тому невдовзі з'явилася монументальна монографія В. І. Пічети, цілком присвячена аграрній реформі в Литовсько-Руській державі⁶. Автор детально проаналізував передумови реформи, її хід та показав вплив останньої на литовсько-руське суспільство. Проте слід зазначити, що тема «реформа і селянство», а для останнього перетворення мали чи не найбільше значення, були розглянуті побіжно. Джерела, використані в монографії регіонально теж обмежені і стосуються переважно лише власне литовських та західнобілоруських земель. В подальших роботах, написаних у 20-х роках⁷, В. І. Пічета хоч і звертався до аграрних перетворень у східних областях Литовсько-Руської держави, все ж матеріали, що стосувалися українських земель, практично не аналізував.

Значно більше уваги волочній помірі в Україні приділив Д. Л. Похилевич, який досліджував земельний кадастр та земельний устрій білоруських, литовських та українських земель в XVI—XVII ст.⁸ Важливими є також загальні оцінки аграрної реформи, зроблені вченим, який характеризував її як прошляхетську (на відміну від В. І. Пічети, котрий стверджував, що реформа була антишляхетською), а суть реформи визначав як перехід до відробіткової ренти (В. І. Пічета писав, що в її основі було зростання грошової ренти)⁹. Щоправда, вказані висновки ґрунтувалися переважно на матеріалах білоруських та литовських земель.

У виданій через 6 років після загальної роботи Д. Л. Похилевича з історії білоруського та литовського селянства монографії І. Д. Бойка (1963 р.), присвяченій історії селянства України другої половини XVI — першої половини XVII ст., питання аграрної реформи були обійдені увагою. Дослідник обмежився лише загальними зауваженнями, повторивши при цьому думки Д. Л. Похилевича про те, що реформа прискорила перехід до відробіткової ренти, а в оцінці наслідків реформи зробив навіть невірний висновок, ніби вона «в основному ліквідувала общинне землеволодіння»¹⁰. Дане твердження було позбавлене не лише будь-яких джерельних підтверджень, але й виглядало аналогічним. Адже В. І. Пічета та Д. Л. Похилевич довели, що громада та громадське землеволодіння продовжували зберігатись і після аграрної реформи, причому не лише у східних, але і в західних воєводствах Литовсько-Руської держави, де перетворення набули значно більших масштабів¹¹. У двотомній історії селянства Української РСР (1967 р.)¹² дуже мало можна прочитати про події, пов'язані з аграрними перетвореннями XVI ст. В ній не міститься нічого нового у порівнянні з монографією І. Д. Бойка.

В узагальнюючих працях з історії України аграрна реформа також належно не висвітлена. М. С. Грушевський у п'ятому томі своєї одинадцятитомної «Історії України—Руси» (1905 р.) загалом описав хід реформи на українських землях в XVI ст. та роль війтівсько-лавницьких урядів в системі місцевих органів управління¹³. Проте вчений обмежував лише Кременецьким староством територію, де проводилася волочна поміра, та й особливості поміри на українських землях залишилися нерозкритими.

Д. І. Дорошенко у своєму двотомному «Нарисі історії України», виданому на початку 30-х рр. у Варшаві, теж обмежився загальним зауваженням,

що волочна реформа була проведена і на Волині¹⁴, не деталізуючи регіональний аспект проблеми і не визначаючи розмірів українських волок.

І. П. Крип'якевич у створеній в кінці 30-х років «Історії України», оцінюючи реформу, писав, що «Устава на волоки» з 1557 р. вже не визнавала селянської земельної власності¹⁵. Таке твердження не адекватно відображало описувані реалії. Оскільки виходить, що до реформи таке право за селянами визнавалось. А це не так. Ні практика тогочасних поземельних відносин, ні Перший статут ВКЛРЖ 1529 р. права селян вільно володіти (в даному випадку більш точний термін, ніж «власність») і розпоряджатися землею вже не закріплювали. А «Устава» лише ще раз наголосила на цьому.

Н. Д. Полонська-Василенко в написаній у середині 60-х років двотомній «Історії України» взагалі чомусь твердить про встановлення в 1528 р. «Устави на волоки», перебільшуючи при цьому роль останньої в обмеженні прав переходу селян. Невірним є і те, що волочна поміра на Волині була проведена «наприкінці XVI ст.»¹⁶, хоча відомо, що вже люстрація Кременця 1563 р. фіксує наявність волочних сіл в даному повіті. Видані в Києві «Історія Української РСР» (1953 р.) та «История Украинской ССР» (1969 р.) теж не відзначалися глибиною аналізу проблеми аграрних перетворень на українських землях в XVI ст. Зокрема, в останній писалось, що «волочна поміра руйнувала, хоч і не повністю, селянську громаду і пов'язувану з нею громадську форму селянського землекористування»¹⁷. Очевидно, автори даного твердження (яке є, до речі, калькою українського видання 1953 р.), розуміючи певну його категоричність у частині про руйнування громади, доповнили останнє невизначеним застереженням «хоч і не повністю», що, звичайно, не внесло ясності і точності в аналіз наслідків поміри для українських земель. Занадто категоричним було і твердження про те, що після реформи «селянин був позбавлений права переходу»¹⁸.

Узагальнюючі праці з історії України, які вийшли з друку у 80-х — на початку 90-х років, більш точно визначають регіони України, де проводилась аграрна реформа, та реакцію місцевого населення на волочну поміру українських земель¹⁹. Проте не всі досягнення попередньої історіографії були враховані в цих виданнях, наявні дослідницькі можливості використані не повною мірою. Зокрема, і у новітніх виданнях початок аграрної реформи пов'язується з прийняттям 1 квітня 1557 р. «Устави на волоки». Хоча, як свідчать дослідження В. І. Пічети, Ю. М. Юргініса та інших вчених²⁰, ідея аграрної реформи, її підготовка та початок реалізації відносяться до першої чверті XVI ст., коли була створена устава 1514 р., яка вже передбачала зростання прибутковості господарських дворів за рахунок збільшення оранки в останніх. Ідеї реформи дістали свій подальший розвиток в грамоті 1529 р., уставі 1547 р. та, власне, «Уставі на волоки» 1557 р., яка вже мала загальнодержавний характер. Щоправда, неприйнятною видається й інша крайність, коли деякі сучасні дослідники (П. О. Лойко)²¹ «Уставу» 1557 р. називають підсумком досвіду фільваркового господарювання. Оскільки вчені, які текстуально вивчали саму «Уставу на волоки», вже відзначали, що в ній ще не було повної стрункості, системи чітко окреслених норм. Тому вдосконалення «Устави» 1557 р. тривало і після її прийняття. Протягом наступних півтора року законодавці видали ще чотири поправки до неї, а також деталізували основні положення «Устави» в посланнях ревізорам²².

У другому томі десяти томної «Истории Украинской ССР» (1982 р.) і нині продовжують зберігатися положення про 30-моргову волоку (хоч волоки таких розмірів не побутували в Україні) та про руйнування реформою сільської громади. До того ж обрахування податків з волоки проведені на матеріалах не українських, а литовських земель²³.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить не лише про недостатню дослідженість тематики, але й про те, що наявні попередні досягнення вчених не завжди повною мірою враховуються в новітніх виданнях. Поза увагою залишається і значний масив літератури, присвяченої різноманітним

аспектам аграрних перетворень в Речі Посполитій²⁴, близьких до порушених автором питань. Все це робить необхідним написання даної статті, спрямованої на уточнення деяких оцінок аграрної реформи XVI ст. та висвітлення недостатньо досліджених проблем волочної поміри українських земель.

Загально визнано, що основною метою аграрної політики правителів ВКЛРЖ в XVI ст. було примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Передбачалося на основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі підвищити продуктивність фільваркових (а там, де не було останніх, — їх створити) та селянських господарств з метою збільшення виробництва, насамперед, товарного збіжжя. Для цього великокнязівська влада намагалася усунути всі перешкоди, які ще існували в структурі фільваркових та селянських земель (дальноземелля, хаотичність полів і т. п.), та створити всі можливі умови для остаточного переходу господарств до більш досконалих землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний розподіл селянської землі згідно з виробничими можливостями кожного окремого дворового господарства та встановлення адекватних економічній спроможності останніх (однорідних в різних регіонах держави) податків та повинностей. Ще одним джерелом зростання надходжень в казну мали також стати лісові угіддя.

Теоретичні підходи до реформи дістали своє висвітлення в ряді великокнязівських юридичних актів XVI ст. Перші спроби регулювання економічного життя господарських дворів відносяться до середини другого десятиліття XVI ст. Зокрема, вже устава 1514 р. мала на меті збільшення прибутковості великокнязівських дворів за рахунок створення та розширення дворової ріллі, яку передбачалось обробляти тяглим людям²⁵.

Уставна грамота 1529 р., адресована державцям та урядникам волостей, в основному повторила (хоча детальніше і ширше) положення попередньої устави 1514 р. про дворову оранку, а також передбачала розширення ріллі за рахунок залучення до роботи двором реманентом челяді невольної²⁶.

Устава 1547 р., видана старостам, державцям і урядникам замків, дворів та «держав», продовжила традиції попередніх грамот, хоча в ній акценти були дещо зміщені. Розширення дворової ріллі вже передбачалося проводити не за рахунок челяді, утримання якої вимагало значних коштів, а завдяки збільшенню кількості тяглих людей, котрим і рекомендувалося роздавати пустки. Загалом же устава 1547 р. містила в собі багато з тих положень, які дістали свій подальший розвиток в «Уставі на волоки» 1557 р. Зокрема, оподаткування селянських дворів передбачалося проводити згідно з розмірами земельних наділів, а останні кваліфікувати за якістю ґрунту²⁷.

«Устава на волоки», прийнята 1 квітня 1557 р., та поправи до неї від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня та 20 жовтня 1558 р.²⁸ передбачали вже використання не лише дворових, але й волосних селян для роботи (два дні на тиждень) у фільварках, які мали створюватися на родючих ґрунтах. Челядь була посаджена на землю і під назвою городників відбувала одноденну панщину. «Устава» передбачала перемірювання землі волоками з відповідним оподаткуванням відповідно до кадастру. Трипілля ставало основною системою землеробства, змінювалася просторова локація сільських поселень, регламентувалася діяльність місцевої адміністрації.

Крім згаданих документів, реформа дістала своє відображення і в посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам, іншим службовим особам, в тому числі і господарським лісничим, від 1576 р.²⁹

Незважаючи на те, що основні ідеї реформи фіксувалися правовими актами XVI ст., все ж перші практичні спроби волочного обмірювання земель на терені ВКЛРЖ відносяться до XIV і XV ст. Саме на волоках осідали німецькі та польські селяни, які в даний період колонізували Підляшшя і поселялися на великокнязівських землях. Ймовірно принесена самими переселенцями така земельна міра була симбіозом польського

лану і хелминської волоки. Переваги стандартних земельних одиниць швидко стали очевидними, а тому великокнязівська влада і шляхта поширили волочну систему серед місцевих селян, а згодом ввели в своїх помістях³⁰.

Документальні дані середини 30-х років XVI ст. свідчать, що практично Ганязьке, Райгородське, Книшинське та Ваневське помістя були поміряні на волоки³¹. Відомості подібного характеру про волочну поміру в першій половині XVI ст. стосувалися не лише згаданих володінь Жомойтського єпископа Миколая Радзивілла, але й інших магнатів та шляхти, а також господарських поселень. Особливо значних розмірів набула реорганізація господарського життя в помістях матері Сигізмунда II Августа королеви Бони, розташованих в Гродненському, Кобринському староствах, Пинському й Клецькому князівствах та в Підляшші. З реформаторською діяльністю королеви Бони в першій половині 50-х років XVI ст. пов'язані і перші відомості про волочну поміру українських земель, а саме володінь останньої в Кременецькому старостві. Загалом же ідея кадастру земель з відповідним їх оподаткуванням, як, очевидно, справедливо вважав Д. Л. Похилевич, з'явилася в ВКЛРЖ разом із королевою Боною (італійською княжною Боною Сфорца), оскільки в помістях матері останньої подібна практика набула значного поширення³².

Помітне зростання прибутковості реформованих помість певною мірою прискорило прийняття загальнодержавної «Устави на волоки» 1557 р., в якій дістали відображення не лише ідеї попередніх правових актів, але й практика поміри та кадастру в помістях окремих регіонів Литви, Білорусії й України.

Таким чином, слід зауважити, що аграрні перетворення у ВКЛРЖ, в тому числі і волочна поміра взагалі та українських земель зокрема, не були так тісно пов'язані з «Уставою» 1557 р., як це традиційно вважається³³. Бо, як свідчать українські документальні матеріали, ще до згаданої «Устави» за принципами волочної поміри були реорганізовані землі в помістях королеви Бони в Кременецькому повіті³⁴ (згідно з люстрацією 1563 р. тут згадується 13 волочних сіл), а також в Руському воєводстві³⁵ (окрім Снятинського, Галицького, Теревольського та Рогатинського староств). В останньому, щоправда, замість старих дворич ввелися не волоки, а франконські лани.

В цілому волочна поміра у великокнязівських помістях була проведена досить динамічно і практично завершена в 60-х рр. XVI ст. У приватних маєтностях магнатів та шляхти поміра дещо затягнулася, хоча на власне литовських землях ВКЛРЖ вона була впроваджена протягом другої половини XVI ст. (виняток становили двори дрібної шляхти).

Висвітлюючи регіональний аспект проблеми, слід зазначити, що протягом другої половини XVI ст., як свідчать українські джерела, волочна поміра торкнулася, крім раніше вказаних (сіл Кременецького повіту та Руського воєводства), й інших територій України, зокрема, понад 40 поселень Ковельського староства³⁶.

Характерно, що документальні матеріали вказаного періоду згадували волоки і в приватних селах Волині. Зокрема, у 1571 р. описувалися села князя Андрія Михайловича Курбського — Мощоне і Дубове Володимирського повіту, в яких селяни сиділи на волоках. Подібний стан справ спостерігався і в селі Синявка того ж повіту, яке в 1585 р. належало Ждану Мироновичу. Волочна поміра була здійснена і в селі Митищі Луцького повіту, яке у 1582 р. перейшло від Юрія Тишковського до Олександра Ворони-Боратинського³⁷, а також в селах Когильне, Свойчів і Волька Володимирського повіту, що після смерті панни Яцкової Бутовичевої у 1590 р. перейшли до Ганни Михайлівни Хребницької³⁸. Вказані відомості не завжди, щоправда, свідчили про прагнення магнатів та шляхти розмірювати свої села й помістя. Часто пани отримували господарських підданих, вже посажених на волоки.

Запроваджували в життя основні положення аграрної реформи великокнязівські ревізори, які зобов'язані були перемеряти всі великокнязівські

та селянські землі. Жителі волості і кожного окремого села через місцеву адміністрацію та громадське самоуправління сповіщались про проведення землепорядкування. Останнє розпочиналось із встановлення давніх меж села. Згодом всі землі поселення зводилися в одне ціле, тобто усувалася хаотичність полів, а потім здійснювалася їх поміра. В ході останньої всі орні землі сільської громади, незалежно від того, хто і яким шляхом їх придбав (отримав у спадок, купив тощо) та скільки часу нею володів, поділялися на три рівних поля. Таким чином, реформа, по суті, ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння і остаточно позбавила посполитих права вільно розпоряджатися землею. Адже король в «Уставі» 1557 р. підкреслював: «Где помера пойдеть мають мерити всякий кгрунт, куплений и заставный, кгдаж кметь и вся его мастьность наша есть»³⁹.

Замість відібраних селянських земель окреме дворогосподарство отримувало рівний з іншими наділ у кожному з вимірних трьох полів. Сума вказаних трьох ділянок становила одну волоку землі, яка за розмірами значною мірою поступалася дореформенним селянським дворцям. Експропрійована таким чином частина селянської землі використовувалася переважно для створення фільварків, що було одним із головних лейтмотивів реформи, декларованих в «Уставі» 1557 р.: «Фольварки хотим мати, абы везде становени были, в набольши быти могут при каждых замках и дворах, окром где бы кгрунты злые и непожиточные были, а таковыи казати людьми осажати». Під фільварки передбачалося відводити кращі за якістю землі, навіть якщо для цього потрібно було зігнати з них селян. Остання обставина неодноразово підкреслювалася у господарських грамотах. Так, в одному із листів до Д. Сапечи король писав, щоб перший відбирав для організації фільварку «кольконадцать волок, хотя и которых подданных сколько зрушивши»⁴⁰. Тобто в ході реформи юридичні акти постійно підкреслювали відсутність у селян права на землеволодіння.

В той же час, відповідно до реформи, шляхта за відібрану в неї землю отримувала «отмену слушную» на вигідних умовах. Так, у 1566 р. Сигізмунд II Август писав у своєму листі про те, що «дворянин наш Василей Загоровский, маючи в справе своей померу волочную у Кременци за листом и росказаньем нашим, за лан земли» земянина Федора Новоселицького, «лежачий водле села Велии Верхнее (Кременецька волость. — *Авт.*), через дьяка нашего Андрея Ивановича у волоки наши взятый, которого было волок три, дал ему отмену кгрунтом нашим села Велии Верхнее сподручку дворцу его Новоселецкому так же волок три»⁴¹. Як бачимо, «отмена» шляхті відшкодовувалася тими ж експропрійованими селянськими землями.

Часто шляхтичі відмовлялися віддавати свої землі за пропонувану їм компенсацію і господар інколи навіть змушений був відступитися від їх земельних наділів. Так, і в кінці XVI ст. сповіщалося, що «боярове Василий и Гаврило, которые держат село Колодежно (Ковельське староство. — *Авт.*), не поступили того села»⁴². В 1590 р. ревізори писали, що пан Заборовський, який тримав Дубно того ж староства, «поступити (село. — *Авт.*) не хотел светчилось противко ему»⁴³. Аналогічно поступили і власники сіл Воля Дубенська, Пінчове, Волохи Ковельського староства⁴⁴.

На відміну від селян, волинські бояри отримували не по одній, а по декілька волок. Зокрема, в с. Мощона Ковельського староства (друга половина XVI ст.), як сповіщав ревізор, «под тремя бояры, которые повинни з листами ездить, есть волок девять»⁴⁵, тобто по 3 на одне господарство. А в селі «Яблоница, которую зовут тепер Дубова» (1590 р.), того ж староства четверо бояр за аналогічну службу тримали 10 волок (по 2,5 на 1 господарство)⁴⁶. Про Крилеш, в якому було 12 волок, те ж джерело сповіщає таке: «Село держат панове боярове, которые ничего не платят»⁴⁷.

У певних випадках без оплати податків тримали волоки і волинські селяни-слуги. Так, із 20 господарств с. Цеценівці (Кременецька волость, 1563 р.) шестеро мали по одній волоці «на службе путной»⁴⁸. У с. Дворці

тієї ж волості з 23 селянських господарств два мали по одній, в Сенко Воронко — «на службі путной вольных од плачення влок 2»⁴⁹. Також дві вільні волоки на службі путній мав Стецько Демешкович з с. Дунаєва, а Федько Радкович з с. Сапонова тримав таких волок аж три (Кременецька волость, 1563)⁵⁰.

Вільні від оподаткування волоки, крім вказаних категорій населення, також дісталися війтам, окремим сільським ремісникам і церкві. Загалом, у ВКЛРЖ церкви і костьоли одержали на своє утримання по дві вільні волоки, незалежно від розмірів їх дореформених ділянок. Особливістю українських земель, щоправда, було те, що тут на утримання приходу виділялося переважно по одній волості. Так, в с. Рудці Кременецької волості (друга половина XVI ст.) відводилася «попове на церковь 1 волна» волока, те ж було і в с. Сапоновому (та ж волость)⁵¹. Інколи церкви володіли і більшою кількістю волок. Зокрема, в с. Чойшині згадувалося «под попом русским до церкви волок 2, которая церковь там же есть в Чойшене». В с. Біліні того ж Ковельського староства (кінець XVI ст.) було «под попом волок три»⁵². Збереглися навіть відомості (кінець XVI ст.), коли на утримання церкви віддавалося все село. Так, в 1590 р. сповіщалося, що с. Бахове (Ковельське староство), в якому було 16 осілих волок, повністю «отдано на церковь», а с. Городище (того ж староства) з 23 волоками «держить поп до церкви городоское»⁵³.

Пільгові волоки в другій половині XVI ст. мали також ті категорії селян, які виконували особливу службу. Наприклад, 1563 р. в с. Рудці згадувався Мотис Скринський, який тримав «на пушкарство 2 волни» волоки⁵⁴. В с. Яблонці (Дубовій) Ковельського староства було під теслями, «которые чиншу не дают одно до замку робять волок две»⁵⁵. А в с. Облапах (того ж староства), як писали ревізори в 1590 р., «под старайцем, который ничего не платит одно за зверем ходитъ есть волок 3»⁵⁶. В Туровичах поблизу Ковельського замку згадувалося «под мерником полволоки»⁵⁷.

В ході проведення аграрної реформи зазнала значної трансформації просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулася волочна поміра, на зміну розкиданих малодворних селищ-дворищ з черезполосицею їхніх ґрунтів приходили багатодвірні села з впорядкованою забудовою. «Устава» 1557 р. вимагала: «Ревизоры мають доглядати, абы от мерников селидбы назначиваны были в третем среднем поле, а где бы мерник того не вчинил, тогда сам ревизор має назначити селидбы, а вряд маєт с пильностью примусити подданных селитися на местах назначеных»⁵⁸.

На Волині ревізори дотримувалися вказаних рекомендацій. Як правило, в середньому полі відводилося 8—9 прутів землі, на яких вибивалася вулиця. Вздовж вулиці повинні були селитися селяни. Місце для села обиралося поблизу річок та озер. Зокрема, в с. Шпиколосах було «назначено и вырезано селище в поле среднем над ставками того ж села»⁵⁹. В селах Цеценівці, Вілія, Нижча Вілія селища зводилися над рікою Вілією, а в Дворці, Підлісцях, Кокореві й Дунаїві — над річкою Іквою (всі Кременецької волості)⁶⁰.

Селянські хати ставилися вздовж вулиці в один ряд. Навпроти них з другого боку вулиці розміщувалися господарські будівлі, що було викликано протипожежною безпекою. Люстратор Кременецького повіту (1563 р.) так про це писав: «Гумна кажды челом противко себе становить мають»⁶¹. Городи ж, як правило, витягувалися до води (річки, ставка, озера).

У певних випадках хати селян ставилися по обидва боки вулиці, а господарські прибудови розташовувалися в глибині наділу, за будинком. Такий устрій села передбачався для Плашівки (Кременецький повіт): «мають се селить доми чалом противно себе, гумна за домами в тыле становить мають»⁶².

Інколи ревізори не наважувалися ламати старі села і залишали їх попередній устрій. Села подібного типу переважно зустрічалися на Берестейщині, а також в Жомойтії та Кременецькому повіті Волині⁶³.

Аграрна реформа XVI ст. внесла певні зміни в селянське землеволодіння. Землі кожного окремого села в ході поміри практично були експропрійовані й по можливості поділені на три поля. Кожне з них, в свою чергу, ділилося на ділянки відповідно до кількості дворогосподарств села. Таким чином, окреме селянське господарство отримувало наділ в кожному з трьох полів, а їхня сума дорівнювала одній волоці землі. На переважній більшості литовських та білоруських земель волока становила 33 морги, тобто в кожному полі по 10 моргів і 3 морги землі під садибу. Або ж господарство отримувало в кожному із трьох полів по 11 моргів землі⁶⁴. Певні відхилення від вказаних параметрів спостерігалися в Жомойті та в Україні. Оскільки в Жомойті поміра розпочалася за декілька десятиліть до «Устави» 1557 р. і там волока дорівнювала 30 моргам, то так волочна поміра і продовжувала проводитись. Хоча і в цьому регіоні зустрічалася 33-моргова волока⁶⁵.

В Україні Кременецьке староство поділялося на волоки ще за королеви Бони. Згідно з люстрацією Кременецької волості 1563 р. в переважній більшості волока становила 36 моргів землі. Тобто в кожному з 3-х полів селянське господарство отримувало по 12 моргів. Хоча траплялись і винятки. Зокрема, кожне господарство с. Дурдаїва Кременецької волості отримало по 12 моргів і 2,5 прута землі у кожному з трьох полів. А в с. Підлісці — відповідно по 12 моргів і 12 прутів. Це перевищувало 36-моргову волоку. В останньому випадку селянська волока сягала 37 моргів. Проте пояснення цьому полягає не в «ласці» ревізорів, а в якості ґрунту. В селах Кременецької волості взагалі ґрунт був визначений як середній та поганий («подлый»). Та ще, крім того, «гори високі, земля кам'яниста... рови нікчемні»⁶⁶. «Устава» ж так співвідносила волоки різної якості: передбачалося за 1 волоку доброї землі давати 1,5 волоки середньої або 3 поганої, а за одну волоку середньої давати 2 волоки поганої⁶⁷.

Інколи не вдавалося в селі виділити три рівних поля, тоді кількість таких полів могла бути більшою. Зокрема, в 1563 р. в с. Жолобі Кременецької волості був такий розподіл землі. Кожне з двадцяти селянських господарств отримало в першому полі по 12 моргів землі. Друге ж поле складалося із трьох окремих частин. В першій із них селяни отримали по 12 моргів, у другій — по 4 і в третій — по 8 моргів. В третьому ж полі, яке складалося теж з трьох частин, на кожне господарство припадало по 4 морги в двох частинах і по 8 — в третій. Порахувавши, отримаємо в середньому на волоку одного господарства по 52 морги землі⁶⁸. Вказане явище, звичайно, було швидше винятком з правил, ніж повсякденною практикою.

Що стосується громади в цілому та громадського землеволодіння зокрема, то й тут слід дещо уточнити. Перш за все слід поставити під сумнів твердження тих авторів, які говорять, що реформа «знищила сільську общину» та «ліквідувала общинне землеволодіння»⁶⁹. Насправді ж сільська громада продовжувала існувати не лише на українських та східнобілоруських землях, але й в західних воєводствах ВКЛРЖ, де остання в значно більшій мірі була підпорядкована державі та феодалним власникам⁷⁰.

На українських землях, яких торкнулася волочна поміра, вона не знищила спільного громадського землекористування. У володіння громади села на Волині, як вже зазначалося, надавалися «застенки» з орними землями й пасовищами та «обруби» для сіножатеїв. Причому розміри земель спільного користування громади були значними. Так, на 20 індивідуальних волок в с. Цеценівцях Кременецького повіту (1563 р.) припадало 40 волок спільних угідь (тобто останні становили близько 67 відсотків всього земельного фонду села). У с. Колосіві землі загального вжитку становили 55 відсотків від усієї суми волок. В інших селах того ж повіту ця цифра була дещо меншою, хоча досить вагомою, щоб твердити про збереження громадського землеволодіння (Нишча Вілія — 41 %, Вілія — 34 %, Шпиколоси — 37 %, Рудка — 41 %, Дворець — 46,5 %, Корів — 50 %, Дунаїв — 23 %, Плашівка — 5 %, Сапонове — 40 %).

Підлісці — 24,5 %, Жолоб — 41 %. Щоправда, після волочної поміри громада повинна була платити за кожен розораний чи розчищений для сінокошу наділ землі. Проте не слід перебільшувати значення цього факту, оскільки багато угідь села перебували в безплатному користуванні громади. Зокрема, в Цеценівцях із 19 волок сіножатей без оплати громада використовувала 14, тобто 73 %. В Колосіві — теж 73 %, у Дворці й Кокореві — по 60 %, Шпиколосах, Вілії, Нижчій Вілії — близько половини⁷¹.

Таким чином, в ході реалізації аграрної реформи на тих українських землях, яких остання торкнулася, значно скоротилося селянське землеволодіння, проте структура його не зазнала кардинальних змін. З одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді 36-моргової волоки, а з другого, як і до реформи, — збереглося громадське землеволодіння (альменда). Щоправда, тепер і за землі спільного користування селяни змушені були частково сплачувати податки. Але стверджувати те, що реформа позбавила селян права володіння землею та що селянські землі після проведення в життя вимог «Устави» 1557 р. переходили від селян у власність великого князя, як це робиться в сучасних дослідженнях, в тому числі й узагальнюючих⁷², по меншій мірі неточно. Подібний підхід значно перебільшує права селян на землю до реформи та значно применшує ці права після її втілення. Земля як до реформи, так і після неї, завжди офіційно вважалась великокнязівською власністю⁷³.

Протягом XVI ст. на українських землях спостерігалось неухильне, часом і значне, збільшення норм феодалної ренти. В міру розширення фільваркового господарства значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалась натуральна та одночасно зростала грошова. Особливо вказана тенденція була помітною в тих регіонах України, яких торкнулася аграрна реформа. В реформованих селах Волині незаперечним фактом в другій половині XVI ст. стає абсолютне зростання норм ренти (особливо відробіткової і грошової). Адже стандартні волоки, які тепер підлягали оподаткуванню, за розмірами поступалися попереднім селянським наділам (дворищам, службам і т. п.), та й за користування сіножатями і пасовищами, які теж перемірювалися волоками, селяни вже були змушені сплачувати грошовий чинш. Так, за використання однієї волоки орної землі кожне господарство сіл Цеценівців, Нижчої Вілії, Вілії, Шпиколосів, Колосова, Рудки, Дворця, Кокорова, Дунаїва, Жолоба (Кременецький повіт, 1563 р.), якість землі в яких була визначена як середня, сплачувало по 40 грошей. В сусідніх селах того ж повіту — Плашівці, Сапоновому та Підлісцях, де були лише волоки «подлого ґрунту», кожне селянське господарство сплачувало відповідно по 30 грошей⁷⁴.

Але цим грошовий чинш не вичерпувався. Сільські громади також сплачували за «застенки на выгон zostавонные» та «обрубы дубровные» для сіножатей. Так, в кожному із вказаних сіл Кременецького повіту було виділено від 1 до 6 застінків, розмір яких коливався від 20 моргів до 20 і більше волок. В структурі останніх існували як вже розроблені ділянки, так й ще не розроблені. За користування першими на громаду накладався грошовий податок, а інші оподатковувалися в міру їхньої розробки.

Залежно від якості землі в обрубі дубровному громада села в цілому платила від 30 до 40 грошей за 1 волоку, порівну розкладаючи загальну суму на кожне господарство.

Розміри іншого виду угідь — загальних сіножатей, які відводилися громаді в ході волочної поміри в Кременецькому повіті, були значно більшими й коливалися від 2 до 28 волок. В структурі останніх були волоки, придатні й непридатні для сіножатей. Кількість придатних волок коливалася від 2 до 15, що становило від 33 до 95 відсотків усієї площі сіножатей. За кожну розчищену від лісу й чагарників та придатну для сінокошу волоку громада сплачувала по 12 грошей. Так, громада с. Цеценівців за 5 придатних волок сіножатей платила в сумі 1 копу грошей, с. Кокорова за 7 волок — 1 копу 24 гроші і т. д. В цілому від кожного з 13 сіл Кременецького повіту, які на 1563 р. були поділені на волоки, над-

ходили суми від 44 грошей (як це було в Дунаєві за 3 волоки 20 моргів) до 3 кіп 6 пенязей 5 грошей (у Вілії — за 15 волок 14 моргів)⁷⁵.

Оскільки громада села користувалася сіножатами спільно, то й вказані загальні суми виплат від села розподілялися на окремі господарства відповідно до кількості орних волок в останніх. У нашому випадку окремі селянські господарства мали, як правило, і волоку орної землі. Тому кількість виплат з окремого господарства була незначною і коливалася від 1 до 3 грошей.

В 60-х рр. XVI ст. вказані села Кременецького повіту перебували виключно на грошовому чиншу. В суму виплат від кожного господарства громади входила плата за 1 волоку орної землі та частка за користування вигоном і сіножатами. Оскільки переважна більшість вказаних сіл мала волоки на середньому ґрунті, з яких платили по 40 грошей (з волоки), то загальна сума чиншу з одного господарства — кожному окремому випадку залежала від кількості дворів та розмірів вигону й сіножатей. В результаті впливу вказаних чинників сума виплат з окремого селянського господарства була такою: Цеценівці — по 54 гроші (з них 14 за вигін та сіножати), Нижча Вілія — по 44 (4), Вілія — 43 (3), Шпиколоси — 54 (14), Колосів — 43 (3), Рудка — 41 (1), Дворець — 44 (4), Кокорів — 45 (5), Дунаїв — 42 (2), Жолоб — 60 (20). В трьох селах вказаного регіону індивідуальні волоки були розташовані на поганому ґрунті, за них сплачувалося лише по 30 грошей. Тому тут існувала дещо інша структура чиншових виплат. В Плашівці селяни платили з кожного господарства по 31 грошу (з них по 1 за вигін та сіножати), в Сапонові — 37 (7), а в Підлісцях — 49 (19)⁷⁶.

Переведення села на виключно грошовий чинш, як це спостерігалось в Кременецькому повіті, було швидше винятком з правил, ніж закономірністю для тих українських земель, котрих в XVI ст. торкнулася волочна поміра. Та й сама «Устава» 1557 р. передбачала існування на волочних землях усіх трьох видів ренти. В тому числі відробітки повинні були становити 2 дні на тиждень. Причому передбачалося, що на кожну волоку великокнязівського двору або фільварку повинно було відводитись 7 селянських господарств: «На зароблене пашни, на кождую волоку, абы было оставлено по семи волок оселых подданных паших з воли и з клячами, поблиз двора и пашни»⁷⁷. У містечку Буремлі Луцького повіту у 70-х роках XVI ст. поряд з натуральними оброками та грошовим чиншем існували й відробітки. Із 22 тяглих волок були «подданные повинни давати по грошей 4, овса по мап 4, кур по 2, яець по 20, а работа по 3 дни в тиждень»⁷⁸.

Не спостерігалось істотних змін в оподаткуванні і в подальший період.

У 80-х роках в с. Митищах Луцького повіту була й така повинність, як «работа штоденная от полудня або по обеде, чинш по полкопы з волоки, по двое кур, подвода где потреба»⁷⁹. Хоча в документі й зафіксована «штоденная», відробіткова рента, але працювати повинні були селяни не повний день, а лише його частину, ще точніше півдня, що й відповідало 3—4 повним робочим дням. Один повний робочий день чітко визначався ще «Уставою» 1557 р.: «Становитися к работе подданным як солнце всходит, а сойти з работы як солнцу заходити, а отпочивку тым што с быдлом робять перед обедом година, в полудню година, над вечером година, а которые пешо робять, тым отпочивку в тые же часы, одно по полгодини маеть быти»⁸⁰.

Аналогічними були повинності і в селах Володимирського повіту, які зачепила волочна поміра⁸¹.

Таким чином, основними формами ренти в реформованих селах Волині були відробіткова і грошова. Відробітки в другій половині XVI ст. становили 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з окремого селянського господарства. Зазначимо, що взагалі селянський двір виконував якусь одну повинність (чи відробітки, чи платив чинш). Хоча, якщо був чинш, то він доповнювався сезонними толоками

на користь фільварку та натуральним оброком. Коли ж село переводилося на відробітки, то останні теж могли супроводжуватися незначними грошовими та натуральними податками.

Ставлення селянства України до волочної поміри своїх земель було негативним. Вони рішуче виступали проти її проведення і в кінці XVI ст. Наприклад, в 1593 р., коли приїхали ревізори в помістя Тишкевичів-Логойських Житомирського повіту, то «вся громада крикнули тими словами: Боже того ухвай, аби мы мели то учинить... влоками грунт себе розбирать». В противному разі селяни пригрозили, що «мы яко люди вольные, давши его мосци пану нашему... по гроши 20 выходим, куда хтим прыйдем, а то мешкать не будем, имен наших списовать вам не дадим и будучи вольными людьми, в неволе быть не хтим». Коли поміщик спробував силою провести волочну поміру, то, як писав ревізор: «видели то добре по них, иж такой розрух между собой учинили, и все почали се бунтовать»⁸².

Навіть в таких регіонах України, де все ж вдалося урядовцям провести волочну поміру селян, ще довго не приймали волок, не переселялись у нововиміряні селища, а то й просто тікали з поміряних місць. Зокрема, в 90-х роках XVI ст. у сорока селах Ковельського староства пусті волоки становили близько 20 % від їх загальної кількості⁸³.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що аграрна реформа, здійснена урядом ВКЛРЖ в XVI ст., певною мірою торкнулась українських земель і справила значний вплив на селянське землеволодіння, еволюцію феодальної ренти та становище сільської адміністрації.

Теоретичні підходи до реформи були викладені в ряді великокнязівських правових актів: уставі 1514 р.; грамоті 1529 р.; уставі 1547 р.; «Уставе на волоки» 1557 р.; поправах до останньої від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня, 1558 р.; посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам і лісничим. Одним із джерел реформи були також практика й досвід поміри і кадастру земель в приватних та господарських помістях (королеви Бони, Миколая Радзівілла, інших власників) окремих регіонів Литви, Білорусії й України першої половини XVI ст.

Регіональне реформування земель за принципами волочної поміри в Україні другої половини XVI ст. було джерельно зафіксоване в Кременецькому повіті (13 сіл), Ковельському старостві (понад 40 поселень), а також в Руському воєводстві (окрім Снятинського, Коломийського, Галицького, Тереховського та Рогатинського староств), де вводилися, щоправда, не волоки, а франконські лани. Документи також містять фрагментарні відомості про волочні села Луцького та Володимирського повітів Волині.

Аграрна реформа внесла певні зміни в селянське землеволодіння. В реформованих селах руйнувалося сформоване віками, основане на звичаєвому праві володіння селян землею та ліквідовувалося вільне розпорядження земельним наділом. Були значно зменшені розміри селянської землі, проте структура землеволодіння не зазнала кардинальних змін. З одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді 36-моргової волоки, а з другого, як і до реформи, — збереглося громадське землеволодіння. Однак тепер і за землі спільного користування селяни зобов'язані були частково сплачувати податки.

Протягом XVI ст. спостерігалось неухильне, часом і значне, збільшення норм феодальної ренти. Основними формами останньої в реформованих селах Волині були відробіткова та грошова рента. Відробітки в другій половині XVI ст. становили в даному регіоні 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з однієї волоки.

В ході проведення аграрної реформи зазнала значної трансформації просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулась волочна поміра, на зміну розкиданім малодвірним селищам-дворищам з черезполосицею їхніх земель приходили багатодвірні села з впорядкованою забудовою.

* Далі — ВКЛРЖ.

- ¹ Czacki T. Ziela, t. I, Poznan, 1844; Jagoszewicz J. Obraz Litwy pod wzgledem jej cywilizacji, t. II, Wilno, 1856; Piekosinski E. O lanach w Polsce wiekow srednich. Rozprawy Akademii Umiejetnosci. Wydzial Historyczno-Filozoficzny. Krakow, 1888, t. XXI.
- ² Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. // Чтения Киевского исторического общества. — Т. VII. — Киев, 1893.
- ³ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — Киев, 1901; очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. — Киев, 1905.
- ⁴ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — Москва, 1892; Очерки истории Литовско-Русского государства. — Москва, 1915.
- ⁵ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство. — С. 274—318; Очерки. — С. 157—286.
- ⁶ Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1917.
- ⁷ Пичета В. И. Волоочная устава королевы Боны и устава на волоки; Господарские (великокняжеские) дворы в западных волостях Белоруссии после реформы Сигизмунда-Августа; Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI в. и начале XVII в. — Все в кн: Белоруссия и Литва XV—XVI вв. — М., 1961.
- ⁸ Похилевич Д. Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. — Материалы по истории земледелия СССР. — М., 1952. — С. 322—410; Похилевич Д. Л. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV—XVI веках. — ВП, 1973, № 12. — С. 50—66.
- ⁹ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. — Изд-во Львовского университета. — 1957.
- ¹⁰ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 7—8.
- ¹¹ Пичета В. И. Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигизмунда-Августа. — Наукові записки Львівського державного університету. — Т. X. — Серія історична. — Вип. 3. — С. 103—130.
- ¹² Історія селянства Української РСР у двох томах. — Т. I. — К., 1967. — С. 109, 119.
- ¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. V. — К., 1994. — С. 206—216; 380—384.
- ¹⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 128—129.
- ¹⁵ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 137.
- ¹⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. I. — К., 1992. — С. 357—358.
- ¹⁷ Історія Української РСР. — Т. I. — К., 1953. — С. 131; Історія Української ССР. — Т. I. — К., 1969. — С. 131.
- ¹⁸ Там же. — С. 132.
- ¹⁹ Історія Української ССР. — Т. 2. — К., 1982. — С. 272—275; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 116.
- ²⁰ Пичета В. И. Аграрная реформа. — С. 83—142; Юргинис Ю. М. Аграрная реформа и хозяйственные мероприятия литовского великокняжеского правительства // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. — Рига, 1977. — С. 46—53.
- ²¹ Лойка П. А. Приватна власність селян Беларусі. — Мінск, 1991. — С. 24.
- ²² Пичета В. И. Аграрная реформа. — С. 183—184.
- ²³ Історія Української ССР. — Т. 2. — С. 272—275.
- ²⁴ Szeuwsz J. Wloka. Pojecie i termin na tle innych sredniowiecznych jednostek pomiaru siemi. Inst. Geografii PAN Prace Geograficzne nr 67. — Warszawa, 1968; Kosman M. Rec. z J. Szeuwsz J. Wloka. RDSG, XXXI, 1970. — S. 233—235; Kosman M. Pomiar wloca na Polesiu Piskim. (W:) RDSG, t. 31, 1970. — S. 103—141; Rogalanka A. Uwagi o wloce jako mierze gruntu w Polsce sredniowiecznej. «Roczniki Historyczne», XXXVI, 1970. — S. 97—108; Maisel W. Kaliska proporcja lokci, pretow, morgow i wloki w XVI w. «Kwartalnik HKM» 12. 1969 nr. 2; Zielewiejski J. Rejestr pomiaru wlocznej Kleszozel z roku 1560. «Studia Podlaskie», t. III pod red. S. Alexandrowicza, Bialystok, 1991. — S. 201—248; Dunina-Wasowicz A. Metrologia historyczna o miarach agrarnych. «Kwart. Hist.» R. XCIV, 1986 (1987). — S. 409—423; Dunina-Wasowicz A. Pomiaru gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku (Proba ustalenia wielkosci rol chlopskich na ziemiach polskich. Instytut Historii PAN, Warszawa, 1994, 245 s.
- ²⁵ Похилевич Д. Л. Землеустройство. — С. 331; Юргинис Ю. М. Аграрная реформа. — С. 46; Любавский М. К. Областное деление. — Приложение. — № 23. — С. 19—21.
- ²⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России (далее — Акты ЗР) — Т. 2. — СПб., 1848. — № 159.
- ²⁷ Литовская метрика. — Книга публичных дел. — Юрьев, 1914. — С. 600—622.
- ²⁸ Акты ЗР — Т. III. — С. 84.
- ²⁹ Юргинис Ю. М. Аграрная реформа. — С. 46.
- ³⁰ Похилевич Д. Л. Землеустройство. — С. 332.

- ³¹ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Т. I. — Вильна, 1867. — С. 18—32.
- ³² Похилевич Д. Л. Землеустройство... — С. 333, 338; Dupin-Wasowicz A. Pomiar gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku. — Warszawa, 1994. — S. 198, 200.
- ³³ История Украинской ССР. — Т. 2. — С. 272.
- ³⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР) — Ч. VII. — Т. II. — Киев, 1890. — С. 75—120.
- ³⁵ История крестьянства СССР. — Т. 2. — М., 1990. — С. 287.
- ³⁶ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 1, оп. I, спр. 4, арк. 61—91 зв.
- ³⁷ Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 110; Ч. VII. — Т. I. — С. 232—233; 250—252.
- ³⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 203—207.
- ³⁹ Акты ЗР. — Т. III. — С. 83.
- ⁴⁰ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство... — С. 300.
- ⁴¹ Центральний державний архів давніх актів Росії (далі — ЦДАДАР), ф. 389, оп. 2, спр. 48, арк. 80 зв. — 81 зв.
- ⁴² ЦДІАУК, ф. 1, оп. I, спр. 4, арк. 65 зв.
- ⁴³ Там же, арк. 66.
- ⁴⁴ Там же, арк. 66—66 зв.
- ⁴⁵ Там же, арк. 61.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же, арк. 61 зв.
- ⁴⁸ Архив ЮЗР. — Ч. II. — Т. II. — С. 76.
- ⁴⁹ Там же. — С. 92.
- ⁵⁰ Там же. — С. 95, 98.
- ⁵¹ Там же. — С. 89, 100.
- ⁵² ЦДІАУК, ф. 1, оп. I, спр. 4, арк. 62, 65 зв.
- ⁵³ Там же, арк. 61 зв., 70.
- ⁵⁴ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 89.
- ⁵⁵ ЦДІАУК, ф. 1, оп. I, спр. 4, арк. 61.
- ⁵⁶ Там же, арк. 61 зв.
- ⁵⁷ Там же, арк. 65.
- ⁵⁸ Акты ЗР. — Т. III. — С. 83.
- ⁵⁹ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 84.
- ⁶⁰ Там же. — С. 76, 79, 82, 91, 93, 95.
- ⁶¹ Там же. — С. 100.
- ⁶² Там же. — С. 93.
- ⁶³ Похилевич Д. Л. Землеустройство... — С. 357—358; Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 107—110.
- ⁶⁴ Писцовая книга Гродненской экономии. — Ч. II. — Изд. Виленской Археологической Комиссией. — Вильно, 1881. — С. 26; Zrodla dziejowe. — Warszawa, 1896. — T. XVII (2). — S. 82.
- ⁶⁵ Акты ВАР. — Т. XIV. — С. 101—151; Т. XXV. — С. 2—4.
- ⁶⁶ Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. II. — С. 95, 103.
- ⁶⁷ Акты ЗР. — Т. III. — С. 83.
- ⁶⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 107—108.
- ⁶⁹ Бойко І. Д. Назв. праця. — С. 7—8.
- ⁷⁰ Похилевич Д. Л. Селянська громада... — С. 103—130.
- ⁷¹ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 75—110.
- ⁷² История Украинской ССР. — Т. 2. — С. 274; Українська народність... — С. 116.
- ⁷³ Гурбик А. О. Волочна поміра в Україні XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ—Черкаси, 1994. — С. 148—151.
- ⁷⁴ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. II. — С. 75—110.
- ⁷⁵ Там же. — С. 81—83, 95—97.
- ⁷⁶ Там же. — С. 75—110.
- ⁷⁷ Акты ЗР. — Т. III. — С. 75—78; Kosman M. Pomiar włoczna na Polesiu Piskim. (W:) «RDSG», t. XXXI, 1970. — S. 133.
- ⁷⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. I. — С. 240.
- ⁷⁹ Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 110.
- ⁸⁰ Акты ЗР. — Т. III. — С. 77.
- ⁸¹ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 251, 203—207.
- ⁸² Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. I. — С. 225.
- ⁸³ ЦДІАУК, ф. 1, оп. I, спр. 4, арк. 61—72.